

جغرافیا (فصلنامه علمی - پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران)
دوره جدید، سال چهاردهم، شماره ۵۰، پاییز ۱۳۹۵

تقابل نیازهای شهری با میراث فرهنگی در گورستان‌های متروکه شهری

حبیب‌اله فصیحی^۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۴/۳۰، تاریخ تایید: ۱۳۹۵/۷/۸

چکیده

از قرن دهم هجری در سرزمین‌های مسلمانان، مردم علاقه‌مند بوده‌اند که در جوار امامزادگان و پیشوایان مذهبی دفن شوند و به همین سبب بسیاری از این اماکن به صورت گورستان‌هایی ظاهر شدند. آرامگاه دو تن از بزرگان دینی (ابوعبدالله... و شیخ صدوق) در قرن چهارم هجری نیز مبنای شکل‌گیری گورستان‌هایی در قلب شهرری کنونی بوده که در حال حاضر به صورت فضاهای رهاشده شهری درآمده‌اند. این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی، به احصاء ارزش‌های فرهنگی دو گورستان متروکه شهری و تبیین مسائل و مشکلات شهری منبث از آنها پرداخته است. یافته‌ها حاکی از اهمیت این فضاها به‌عنوان میراث فرهنگی است که به‌لحاظ هنری، ادبی، معماری و پیوند نسلی و شناساندن هویت و تاریخ، ارزش فراوان دارند اما در عین‌حال مشکلات عدیده‌ای را نیز پیش‌پای شهروندان قرار داده‌اند. منظر شهری در ساختمان‌های مخروبه این گورستان‌ها زشت می‌نماید، ارزش زمین‌های شهری مجاور به شدت پایین آمده و نوسازی بافت‌های فرسوده بی‌صرفه می‌سازد، همچنین این فضاها در احساس ترس و ناامنی محلات و آسیب‌های محیط زیست نقش دارند. چالش میان متولیان امور شهری با سازمان اوقاف و امور خیریه و نیز وابستگان به قبور و آرامگاه‌های خانوادگی و عدم تخصیص اعتبارات مالی، تاکنون موانعی برای برنامه‌ریزی بهینه‌سازی استفاده از این فضاهای شهری بوجود آورده‌اند. برنامه‌ریزی برای تغییر وضعیت این زمین‌های رها شده ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است که باید همراه با حفظ ارزش‌های فرهنگی این مکان‌ها باشد.

کلیدواژگان: گورستان متروکه؛ شهری؛ ارزش‌های فرهنگی؛ مشکلات شهری، چالش‌ها.

۱. دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، عضو هیئت علمی دانشکده علوم جغرافیایی دانشگاه خوارزمی، fasihi@khu.ac.ir

مقدمه

دراغلب مناطق جهان، گورستان یکی از عناصر کالبدی مهم سکونتگاه‌های شهری و روستایی است. در جای‌جای فلات ایران نیز از روزگاران پیش از اسلام تاکنون گورستان‌ها در زیستگاه‌های انسانی جایگاه مهمی داشته و در زندگی روزمره مردم نقش‌آفرین بوده‌اند. در زمان ما از یک‌سو، انبوه مراجعه‌کنندگان به این فضاها به‌ویژه در مناسبت‌های خاص و عصرگاهان روزهای پنجشنبه رونقی خاص به این فضاها می‌بخشد تا جایی که گاه بسان یک هسته‌ی شهری موجبات پدیداری مراکز تجاری، فرهنگی و خدماتی را فراهم آورده و انجام فعالیت‌های عمرانی را سبب می‌گردد و از سوی دیگر اشباع فضا، متروکه شدن و بی‌استفاده ماندن گورستان‌ها در بقیه اوقات، مشکلاتی را پیش روی شهروندان و متولیان امور شهری قرار داده است.

بخش بزرگی از زمین‌های زیرساخت شهری در جوامع کهن و قدیمی را گورستان‌هایی تشکیل می‌دهند که ممانعت‌های قانونی و عرفی یا اشباع شدن زمین‌ها، آنها را از حیّز انتفاع بالفعل خارج ساخته و به‌صورت متروکه درآورده است. این فضاها رهاشده بخشی از میراث تاریخی و فرهنگی شهر را تشکیل داده و یادآور تاریخ حوادث طبیعی و انسانی، جنگ‌ها، قهرمانی‌ها و اینتارگری‌های مردان و زنان نامی هستند و مدفن اسطوره‌های تاریخی، قهرمانان ملی، رجال تاثیرگذار علمی، سیاسی و، مذهبی می‌باشند. درعین حال مسائلی نیز با خود دارند.

ری با قدمتی چندهزار ساله دارای چند قبرستان متروکه است که بخش بزرگی از زمین‌های شهری را اشغال نموده‌اند. این فضاها جبهه‌ی جدال میراث فرهنگی و تاریخی ری با نیازهای اجتماعی - اقتصادی شهروندان هستند. مردمانی که در بافت‌های متراکم، فرسوده با معابر تنگ و باریک پیرامون این آرامستان‌ها به‌سر می‌برند، آنها را مخّل آرامش و امنیت خود دانسته و چشم امید به برنامه‌ریزان شهری دارند تا از این زمین‌ها برای استقرار مراکز خدماتی، رفاهی، تفریحی، و آموزشی و یا برای تعریض و ایجاد معابر جدید بهره ببرند در عین حال آنان که خود در دوردست‌های این فضاها به‌سر برده و عزیزی یا سرور و نیایی از خود را بر خاک دارند، در برابر هرگونه تغییری مقاومت می‌کنند و مقبره‌های مخروبه و رنگ و رورفته آن را ملک شخصی خود می‌دانند. برنامه‌ریزی شهری در پس این تضادها و اصطکاک منافع با میراث چالش‌برانگیز بوده و بسیار دشوار می‌نماید. دراین مقاله ارزش‌های فرهنگی اجتماعی گورستان‌های متروکه شهری

و مشکلات شهری منبعث از آن‌ها تبیین شده است تا ضرورت‌های برنامه‌ریزی برای بهبود، اصلاح و بهسازی آنها روشن گردد.

مبانی نظری

گورستان همواره به‌عنوان یکی از عناصر شهری مهم و جزئی از فضای کالبدی ضروری برای سکونتگاه‌های انسانی در مناطق مختلف جهان مطرح بوده است. اهمیت فضاها و گورستان در شهرها به‌حدی است که صاحب‌نظرانی چون لوئیس مامفرد، آغاز یک‌جانشینی انسان را در تدفین مردگان و شکل‌گرفتن گورستان‌ها در مکان‌های خاص می‌دانند (آقاجان‌بیگللو، ۱۳۸۸: ۵۴). فضای گورستان نه فقط برای مردگان، بلکه برای زندگانی است که مردگان تنها سوژه‌های آنها قلمداد می‌شوند. در بعضی موارد تنها نشانه‌ای که از تمدن برجا مانده، همان قبرها هستند و حتی بعضی تمدن‌ها مانند مصر را با قبرهای آن می‌شناسند. در بیشتر فرهنگ‌ها، مرگ اهمیت خاصی دارد بنابراین در طراحی گورستان، به‌گونه‌ای عمل می‌کنند که گورستان به‌عنوان یک مکان فرهنگی مطرح شود (حاجی‌پور، ۱۳۸۸: ۶۲). به‌همین جهت است که گورستان را تجلی معمارانه نگرش مردم به پدیده مرگ دانسته‌اند و این گفته ویل دورانت که «معماری از آراستن گورها آغاز شد» (حقیر و شوهانی‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۳) وجهی از اهمیت فرهنگی دیرین فضای گورستان را می‌رساند. اهمیت و چشم‌انداز گورستان‌ها عمیقاً از جهان‌بینی و نوع نگرش انسان‌ها نسبت به مرگ تاثیر پذیرفته است. به‌عبارتی باید گورستان را از جمله چشم‌اندازهای مذهبی محسوب نمود چراکه در شکل‌گیری و منظر آن بیش از هر چیز بینش اعتقادی جامعه تاثیرگذار بوده است (کنگ، ۱۳۷۷: ۸۷). صرف‌نظر از قلمرو پیروان آیین هندو و بودا در شرق، جنوب‌شرق و جنوب آسیا که به‌واسطه سوزندان مردگان، عنصر گورستان در سکونتگاه‌ها شکل نگرفته، سکونتگاه‌های انسانی اعم از شهرها و روستاها در تمام نقاط جهان عموماً واجد فضای مهمی به‌عنوان گورستان بوده‌اند. اما همان‌طور که گفته شد اهمیت این فضا، منظر و چشم‌انداز آن در هر منطقه از جهان متفاوت است و عمیقاً از اعتقادات مذهبی تاثیر پذیرفته است. در حقیقت یکی از ابعاد مهم تاثیر مذهب در فضای جغرافیایی در گورستان‌ها متجلی می‌گردد.

اهمیت و نقش گورستان در هر منطقه و هر شهر، موقعیت و سازمان گورستان‌ها، طریقه نگهداری و محافظت از آنها و شکل و اندازه سنگ قبرها، بازتابی از دیدگاه و نگرش مردم به مرگ و عالم پس از مرگ و همچنین ارزش و قداستی است که با توجه به فرهنگ و رسومات و مخصوصاً بینش مذهبی خود برای درگذشتگان قائل هستند. گاه اندازه سنگ قبرها حکایت از منزلت اجتماعی بالاتر مردان در مقابل زنان، بزرگسالان در برابر خردسالان و ثروتمندان در برابر فقرا دارد. تراکم صلیب بر روی گورستان‌های مناطق مسیحی‌نشین گویای اهمیت و جایگاه نقش مذهب در جامعه است و کاهش تراکم بر روی سنگ قبرها، گرایش جامعه به سکولاریزم را گواهی می‌نماید. جهت قبور نیز منبعث از اعتقادات مذهبی است، در گورستان مسلمانان، قبرها عمود بر جهت مکه (قبله) و در گورستان ارتدوکس‌ها رو به جهت مشرق است (فیلد^۱ و همکاران، ۱۹۹۷).

در قلمرو زندگی پیروان حضرت عیسی^(ع) نقش گورستان در فضا پراهمیت می‌نماید. تقریباً تمامی شهرها و سکونتگاه‌های کهن در اروپا و آمریکا واجد قبرستان‌هایی بوده‌اند که آثاری از آنها هنوز هم پابرجاست. کاوش در قبرستان‌های قرن ۱۴ انگلستان نشان از وسعت بسیار زیاد زمین‌های با کاربری قبرستان دارد. در این فضاها به هر جسد مقبره‌ای اختصاص می‌یافت. گورستان‌ها معمولاً در آن سوی حدود شهر (دیوارهای شهر)، مکانیابی می‌شدند و از فضاهای مسکونی فاصله داشتند. تقریباً از قرن دهم کلیسای محدوده حاکمیتی کشیش، معمول‌ترین محل دفن در سرزمین‌های مسیحی‌نشین بود و فقط افراد ممتاز مستثنی بودند که محل دفن اختصاصی داشتند. با ظهور فردگرایی در قرن نوزدهم گرایش به دفن در مقبره‌های انفرادی رواج یافته و به دلایلی چون گسترش شهرنشینی و پرشدن محوطه‌های کلیسایی و ملاحظات بهداشتی محل دفن از محوطه‌های کلیسایی به گورستان تغییر پیدا کرد و انحصار کلیسا بر دفن و مراسم مربوط، شکسته شد. شیوع اپیدمی وبا در نیمه‌های قرن نوزدهم و کشف ارتباط آن با اجساد دفن‌شدگان، در انتقال گورستان‌ها از داخل شهر به پیرامون نقش مهمی داشته است. در ایالات متحده از آنجا که مهاجرین وابستگی‌های نسلی نداشتند، ابتدا مردگان در هر جایی حتی در مقبره‌های خانوادگی دفن می‌شدند و از نیمه‌های قرن ۱۹، گورستان‌هایی به این کار اختصاص پیدا کرد. در

1. David Field

امریکا هر کدام از گروه‌های مذهبی، نژادی و قومی و طبقات اجتماعی، گورستان خاص خود را داشته‌اند و اگر هم چنین نبوده در یک گورستان، قطعات متعلق به هر یک مجزا بوده است (مامفورد، ۱۹۶۱). در کشورهایی چون فرانسه و سوئد، گورستان‌ها در هر زمان تحت محافظت بوده‌اند. در فرانسه و انگلستان، گورستان‌ها با دیوارهای بلند محصور شده و ورودی‌ها را هنگام شب قفل می‌کردند. در انگلستان برعکس فرانسه و سوئد، حفاظت از گورستان‌ها، چندان که باید جدی نبوده است. در برخی کشورها محدودیت‌های فضا، ملاحظات محیط زیستی و چشم‌انداز غیرجذاب گورستان‌های متروکه، برخی دولت‌ها را به فکر تصویب قوانینی برای استفاده‌های چندباره از یک فضا برای دفن نموده است. در کشورهای چون آلمان و بلژیک، شهرداری به رایگان قبر را در اختیار می‌گذارد اما پس از ۲۰ سال این فضا باید به میت دیگری اختصاص یابد و در صورت تمایل بستگان به حفظ قبر، هر سال بایستی اجاره مقرر پرداخت شود. در بسیاری از کشورها چون انگلستان و ایالات متحده تاکنون استفاده مجدد از قبر متداول نبوده است. در این دو کشور، تخریب قبر جز با دستورات امنیتی مقامات مسئول و یا دستور کلیسا ممنوع بوده و قبرها، ابدی هستند. شهرهایی چون لندن، سیدنی و دوربان با مقاومت گروه‌های مذهبی و سنت‌گرا در این باره روبه‌رو هستند. در لندن قبرستان‌های زیادی حتی به مساحت بیش از ۴۰ هکتار به صورت متروکه مورد حفاظت قرار دارند. در سال‌های اخیر با تغییر مقررات کلیسا، امکان دفن مجدد در قبرهای با قدمت بیش از ۷۵ سال در «قبرستان شهر» فراهم شده با این حال پیش‌بینی می‌شود که تا ۲۰ یا ۳۰ سال آینده همه فضاها دفن پر شوند. در فرانسه و سوئد نیز قوانینی برای استفاده مجدد از قبر برای دفن پس از یک دوره زمانی معین وجود دارد که برای سوئد ۲۵ سال است (دِگاردین^۱، ۱۳۹۴).

در سرزمین‌هایی که اسلام دین رسمی و غالب است، وسعت، منظر، نقش و جایگاه گورستان در کالبد شهر برخاسته از مبانی عقیدتی اسلامی بوده و بسیار پراهمیت می‌نماید. در مدل‌ها و طرح‌هایی نیز که پژوهشگران غربی از شهرهای اسلامی ترسیم کرده‌اند، گورستان به صورت عنصری برجسته نمایان شده است که از آن جمله می‌توان به مدل‌های ترسیمی توسط اهلرز^۲

1 .Theguardian

2 . Eckhart Ehlers

(۱۹۹۱)، دتمان^۱ (۱۹۸۹) و ویرت^۲ (۱۹۹۰) اشاره نمود. در این مدل‌ها گورستان در پیرامون و پشت دیوارهای شهر جای گرفته است (اهلرز، ۱۳۷۳ : ۵۶). گورستان اهل تسنن، ساده است و پیش می‌آید که گورها بی‌نام و نشان باشند و تنها سنگی ساده بر آن بنهند. در قلمرو اهل تسنن حداکثر این است که سنگ قبر را به اندازه‌ی قامت مرده می‌تراشند و جز این هیچ نام و نشانی از مردگان باقی نمی‌گذارند. از زمان ظهور فرقه وهابیت و قدرت یابی آن در عربستان، ترویج عقاید وهابیت‌گری موجب کم‌رنگ شدن نقش و جایگاه قبرستان و مدفن بزرگان در پاره‌ای از شهرهای اسلامی گردیده است. آنان ساخت بنا بر قبور و زیارت قبور، به‌ویژه ورود زنان به قبرستان را جایز نمی‌دانند و از این رو به تخریب و ویرانی مزارات و قبرستان‌ها در برخی از بلاد اسلامی مبادرت نموده‌اند (مکتب اسلام، ۱۳۷۹: ۴۶). اما در فرهنگ ایرانی و شیعی، آرامگاه و سنگ قبر اهمیت دارد، چنان‌که بسیاری از آرامگاه‌ها از نظر معماری و بسیاری از سنگ قبرها از نظر خوش‌نویسی، شاهکارهایی به‌شمار می‌آیند. در مناطق شیعه‌نشین جهان و از جمله در کشور ما و در عراق و سوریه، مزار پیشوایان و بزرگان دینی در ساختار اقتصادی و اجتماعی شهرها و بافت کالبدی آنها و چه بسا در بنیان و منشاء وجودی بسیاری از شهرها و سکونتگاه‌های مهم، به‌شدت نقش‌آفرین بوده‌اند. مطالعاتی که در زمینه موقعیت گورستان در شهرهای ایران پس از اسلام انجام گرفته، حاکی از آن است که شکل‌گیری اولیه این فضا، حتی الامکان در کنار اماکن مقدس و عموماً در خارج از شهرها در مکانی با سهولت دسترسی برای بازماندگان بوده است. بعدها به مرور و باتوسعه شهرها، گورستان‌ها به داخل شهر وارد شده و تا حد امکان، گسترش یافته است (حقیر و شوهانی‌زاده، ۱۳۹۰ : ۸۳).

گورستان‌های متروک که زمانی بخش مهمی از بن‌مایه‌های زیستگاه‌های بشری بوده‌اند و به عنوان فضاهایی مانا در خدمت فعالیت‌های آیینی، فرهنگی و مذهبی قرار داشته‌اند، امروزه اهمیت خود را از دست داده و به‌صورت لکه‌های متروک و فاقد حیات در شهرها درآمده‌اند. گورستان‌های قدیمی و متروکه در بسیاری از نقاط جهان چنان‌که باید حفظ نشده‌اند. نیروهای کنترل‌نشده طبیعی چون هوازدگی و یا رویش کنترل‌نشده رستنی‌ها، اهمال در حفاظت، وندالیسم

1 . K. Dettmann
2 . Eugen Wirth

و دستبرد و نیز برخی از طرح‌های توسعه و نوسازی از جمله عوامل آسیب‌رسان به این میراث‌های تاریخی بوده‌اند (کمپسیون تاریخی تکزاس^۱، ۲۰۱۱). در ایالات متحده امریکا و کشورهای اروپایی نمونه‌های زیادی از گورستان‌های متروکه وجود دارد که با وجود سال‌ها آسیب و تباهی، اخیراً طرح‌هایی در حفاظت و بهره‌برداری بهینه از آنها به مورد اجرا گذاشته شده است. گورستان تاریخی تکزاس نمونه‌ای از میراث در معرض تخریب بوده که با انجام برنامه‌ای از زوال آن جلوگیری به عمل آمده است. «برنامه حفاظت از گورستان تکزاس» طرح جامع و همه‌جانبه‌ای است که در این راستا به‌مورد اجرا گذاشته شده است. در جریان طرح یاد شده ابتدا گورستان ثبت و تحدید حدود شد. سپس اقدامات امنیتی و انتظامی برای جلوگیری از دستبرد آثار و تخریب توسط وندالیست‌ها صورت پذیرفت. تامین روشنایی، فنس‌کشی پیرامون، اجرای گشت‌های پلیس، و ایجاد کانال‌های ارتباطی برای گزارش‌دهی موارد مشکوک توسط همسایگان، کارهایی بودند که در این زمینه صورت پذیرفتند. پس از آن با مطالعات دقیق در جهت محافظت آثار از نیروهای طبیعی، و مرمت و بازسازی لوح‌ها، مقبره‌ها اقدامات لازم پیش‌بینی شد.

معرفی محدوده مطالعه

ری، شهری کهن از فلات ایران است که پیشینه تشکیل آن به زمان مهاجرت اقوام آریایی می‌رسد. در ابتدای قرن هفتم قبل از میلاد، یکی از پنج ایالت آشوری بود. در عهد سلوکیان بر اثر زمین‌لرزه ویران گردیده اما دوباره ساخته شد. در دوران اشکانیان به‌صورت یک مرکز دینی تجاری و قطب کشاورزی و دامداری به‌حیات خود ادامه داد. در دوران ساسانیان از مراکز بزرگ دینی زرتشتیان بوده و شهر مقدس نامیده می‌شد. آتشکده ری از بزرگترین آتشکده‌های آن عصر بود که بقایای آن نیز هم اکنون وجود دارد (کریمان، ۱۳۵۴). این شهر در سال ۲۲ هجری به تصرف مسلمانان درآمد، اما مردم ری با سپاه مسلمانان صلح کردند و پرداخت جزیه را پذیرفتند.

1 . Texas Historical Commission

در زمان منصور عباسی، ری به سرعت توسعه یافت و از حیث وسعت و کثرت جمعیت نسبت به دوره‌های قبل پیشرفت بسیاری کرد.

وجود کسانی از ری در میان اصحاب و یاران ائمه^(ع) نشانگر رسوخ عقاید شیعی در ری و پاگرفتن قشری فرزانه و آگاه از شیعه در این شهر می‌باشد. در این میان بایستی از تاثیر وجود پربرکت حضرت عبدالعظیم حسنی^(ع) که با چهار واسطه به امام حسن مجتبی^(ع) می‌رسد و از اصحاب برجسته و عالی‌قدر امام رضا^(ع) و امام جواد^(ع) و امام هادی^(ع) می‌باشد، نام برد. آن بزرگوار در سال ۲۵۰ هجری رحلت نمود و در ری در باغی که از سوی صاحبش برای مزار وی وقف شده بود به خاک سپرده شد. این امر موجب گردید که توجه شیعیان به ری جلب شود و ری نزد آنان اهمیت خاصی پیدا کند، به طوری که برخی در این دوره حتی ری را برای سکونت انتخاب می‌کردند.

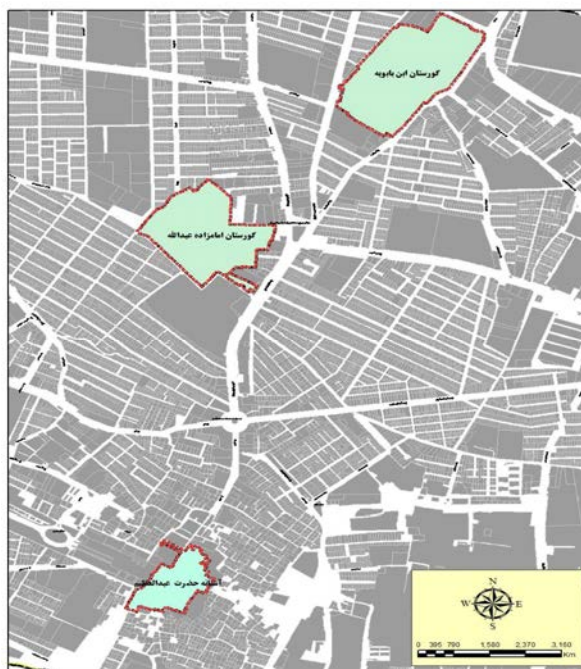
ابوالحسن مادرانی در سال ۲۷۵ ری را تصرف کرد و پس از فتح ری، تشیع را در شهر آشکار کرد. با حاکمیت شیعه، شیعیان مجال پیدا کردند و معرفت و فضائل خاندان رسول خدا را بیان کردند و این امر خود در میزان گرایش مردم به تشیع تاثیر گذاشت. گرایشات شیعی آل‌بویه (قرن ۴ هجری) که یکی از مراکز استقرار و حکومت آن‌ها ری بوده نیز در تقویت و ترویج تشیع در این خطه بی‌تاثیر نبوده است. در این دوران ۱۲۶ ساله، عقاید شیعی به شیوه‌های مختلف رواج پیدا کرد و علمای بزرگ شیعه مانند ثقه‌الاسلام کلینی و شیخ صدوق با استفاده از امکانات به وجود آمده با قلم و بیان به نشر مذهب تشیع پرداختند (اصلانی، ۱۳۹۱). به هر تقدیر از آن زمان تاکنون شعله‌های اعتقادات شیعی ابتدا در میان عده‌ای خاص زبانه کشیده و سپس در میان توده مردم فراگیر شده و پس از ظهور صفویه، رسمیت و رواج عام پیدا کرده است تا سرمنشاء آثاری در ساختار اجتماعی، اقتصادی و بافت کالبدی شهر ری گردد که یکی از نمونه‌های بارز آن پدیداری بقاع، امامزاده‌ها و مزارات متبرکه و به تبع آن شکل‌گیری گورستان‌هایی در اطراف آن بوده است.

طی قرون گذشته سیره مسلمین بر این بوده که قبور انبیاء و اولیاء را آباد نگه می‌داشتند و این عمل مصداق دوستی و احترام به آن بزرگواران تلقی می‌شد. محققان گورستان را از وجوه ممیزه و عنصر کالبدی برجسته در شهرهای اسلامی محسوب داشته‌اند. مسلمانان برخلاف اروپاییان که بزرگان و قدیسان خود را با ساخت تصویر و تندیس جاودان می‌ساخته‌اند، بزرگان و اولیاء دین

خود را با افراختن گنبد و بارگاه محترم می‌شمردند (زنگنه، ۱۳۷۳: ۴۳) و آرامگاه‌ها و به‌ویژه امامزاده‌ها بیشتر در پیوند با گورستان بوده‌اند، بدین‌گونه که یا بقعه در وسط و کنار گورستان برپاشده و یا به دلیل وجود بقعه و حرمتی که برای آن قائل بودند، پیرامون آن به گورستان تبدیل شده است (نظری ارشد، ۱۳۸۴: ۳۲۷).

در شهری هم موجودیت گورستان‌های متعدد به وجود قداست مدفن امامزاده یا صالحین و بزرگان دینی مربوط بوده که پیرامون آن مبدل به گورستان گردیده است. چنانچه از قرن دهم در سراسر جهان اسلام مردم مؤمن علاقه‌مند بوده‌اند که در جوار امامزادگان و پیشوایان مذهبی دفن شوند تا زودتر به حق واصل گردند و به بهشت راه یابند. از این‌رو، از این دوره اماکن مقدسه به تدریج به صورت گورستان‌های حقیقی درآمدند (تاریخ اجتماعی ایران جلد ۶ به نقل از رضوانی، ۱۳۷۴: ۳۳۳). حرمت و قداستی که اماکن متبرکه در نزد مردم شهری، تهران و روستاها و شهرهای دور و نزدیک داشته، بسیاری را برآن داشته تا بنا به وصیت میّت، او را در جوار این اماکن مدفون سازند و طبیعتاً قرارگرفتن شهری در کانون مراکز جمعیتی بزرگی چون تهران موجب شده که بنا به همین اعتقاد، افراد عادی نیز از این زمین‌ها برای تدفین بستگان استفاده نمایند.

در حدود ۴۰ هکتار از وسعت شهرداری منطقه ۲۰ تهران را این گورستان‌های متروکه تشکیل داده‌اند که عمده آن در شهری قرار دارند. دو گورستان از این‌ها شامل گورستان ابن‌بابویه و گورستان امامزاده عبدا...، قلمرو مطالعاتی این تحقیق را تشکیل می‌دهند که در شکل ۱ موقعیت آنها نشان داده شده است.

شکل ۱. موقعیت گورستان‌های ابن‌بابویه و امامزاده عبدا... در شهری

روش تحقیق

روش تحقیق به‌کار رفته، روش توصیفی - تحلیلی است. ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی گورستان‌های موردنظر با مطالعه متون، اسناد و آثار مکتوب و ضمن یافته‌های میدانی، احصاء گردیده و مسائل و مشکلات شهری ناشی از وجود این فضاهای رهاشده طی مشاهدات و فعالیت‌های میدانی و به‌ویژه با انجام مصاحبه‌های عمیق با شهروندان ساکن و شاغل در پیرامون و مراجعه‌کنندگان و نیز با مشاهدات شخصی دریافت گردیدند. سپس به تحلیل کیفی اطلاعات و بررسی طرح‌های اجرایی متولیان شهری پرداخته شده است.

بحث و تحلیل

ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی گورستان‌های متروکه شهری

گورستان‌های قدیمی بخشی از هویت هر شهر محسوب می‌شوند هویت، مجموعه‌ای از صفات و مشخصاتی است که باعث تشخیص یک فرد یا اجتماع از افراد و جوامع دیگر می‌شود، شهر نیز به تبعیت از این معیار، شخصیت یافته و مستقل می‌شود. هویت در شهر به واسطه ایجاد و

تداعی خاطرات عمومی در شهروندان، تعلق خاطر و وابستگی را نزد آنان فراهم کرده و شهرنشینان را به سوی شهروندشدن که گستره‌ای فعال‌تر از ساکن شدن صرف دارد، هدایت می‌کند (مختاری‌ملک‌آبادی، ۱۳۹۲: ۱۱۵).

یک وجه مهم نقش هویت‌بخش گورستان‌ها در شخصیت افرادی متجلی می‌گردد که در آنجا مدفون هستند. یاد و توجه به نخبگان و رجال تاثیرگذار و مشهور اعم از بزرگان مذهبی، قهرمانان ملی، افراد ایثارگر، نابغه، نخبه، برگزیده و مانند آن که در عصر خود منشاء تاثیرات فراوان بوده‌اند، رشته‌های پیوند جامعه با گذشته را استوارتر ساخته و در توجه دادن به هویت، اصالت و ریشه‌ها که عامل انسجام و پایداری فرهنگ و بقای اجتماع است، بی‌نهایت مؤثر است. هر یک از فضاهای متروکه مورد بحث، مدفن بزرگانی از این سنخ هستند که بخشی از هویت جامعه و شهر با توجه به آنان شناخته شده و محفوظ می‌ماند. قبرستان متروکه ابن بابویه با مساحت حدود ۱۰ هکتار نخستین گورستان شهر ری بوده است که مشاهیر بسیاری در آن دفن هستند. نام این گورستان برگرفته از نام محمد بن بابویه معروف به شیخ صدوق یکی از فقها و دانشمندان شیعه (متوفی ۳۸۱ قمری) است. بر اساس مستندات تاریخی، پیش از زمان ناصرالدین شاه، گورستان ابن‌بابویه کشتزار و باغ بسیار وسیعی بوده‌است، اما در پی کشف جسد سالم فردی در سردابی زیر آن باغ و به‌دست آمدن سنگی درون سرداب که نشان می‌داد پیکر از آن شیخ صدوق است که بیش از ۸۰۰ سال پیش درگذشته‌است، بی‌درنگ بقعه‌ای بر آن مزار احداث می‌کنند (کاظمی، ۱۳۹۰). مقبره دیگری نیز به‌نام امامزاده هادی در این قبرستان وجود دارد که گویا نسب وی به امام موسی کاظم^(ع) می‌رسد. بنای موجود امامزاده از آثار زمان شاه طهماسب صفوی (۹۳۰ تا ۹۸۴ هجری) است و در سال ۱۲۸۶ یعنی زمان ناصرالدین‌شاه، تعمیر شده است.

به اعتقاد برخی کارشناسان بنای نخستین گورستان ابن بابویه، به دوران ساسانی برمی‌گردد و بعدها در اثر سیل تخریب شده‌است. آرامگاه ابتدایی شیخ صدوق نیز، در گذر زمان به خاطر حمله مغولان و جنگ‌های خوارزمشاهیان و تیموریان و حوادث دیگر، چندین مرتبه ویران شد و سال‌ها در زیر توده‌های خاک پنهان ماند. پس از برپایی بقعه شیخ صدوق، افراد زیادی در اطراف آن به خاک سپرده شدند و مقبره‌های بزرگ و باشکوهی هم اطراف آن احداث گردید.

آرامگاه ابن‌بابویه به‌خاطر داشتن این آرامگاه‌های بزرگ خصوصی و خانوادگی با عکس‌ها، آیین و شمع‌دان‌ها و اشیای دیگری که در آن‌ها قرار شده بود، به موزه‌ای دیدنی از تاریخ معاصر ایران می‌مانست. در اویش نیز تا چند سال پس از ویرانی مقبره‌های این قبرستان، هنگام بزرگداشت عتق‌ی یکی از درویش مدفون، مراسم بزرگی برگزار می‌کردند.

برخی از مشاهیر به‌خاک‌سپرده در ابن بابویه عبارت‌اند از: علی‌اکبر دهخدا، علی‌اکبر غفاری، شیخ محمود حلبی، دکتر حسین فاطمی، غلامرضا تختی، میرزاده عشقی، محمدرضا قمشه‌ای، سید اشرف‌الدین گیلانی، سپهدار رشتی، میرزا کریم‌خان رشتی، حسین بهزاد، حسین سمیعی (ادیب‌السلطنه)، محمدعلی فروغی (ذکاء‌الملک)، سیدیچی ناصرالاسلام ندامانی، اشرف‌الملوک قاجار (فخرالدوله)، فاطمه سیاح، میرزا ابوالحسن جلوه، میرزا یحیی دولت‌آبادی، صدیقه دولت‌آبادی، نصرت‌الدوله فیروز، احترام‌الدوله برزین، عزت‌الدوله، شهدای مؤتلفه (امانی، بخارایی، صفارهرندی و نیک‌نژاد) و کشته‌شدگان رویداد ۳۰ تیر (قیام در حمایت از دولت ملی دکتر مصدق).

ابوعبدالله... حسین مشهور به امامزاده عبدا... که نسب وی با پنج واسطه به امام زین‌العابدین^(ع) می‌رسد از جمله رجالی است که بنیان گورستان متروکه‌ای به مساحت حدود ۹ هکتار که به نام او نامیده شده به‌واسطه شخصیت مذهبی و مقدس وی و وصیت به دفن در جوار مدفن او بوده است. وی در سال ۳۱۹ قمری در ری وفات یافته و در این مکان دفن گردیده است (پایگاه تخصصی اطلاع‌رسانی امامزاده‌ها، ۱۳۹۱). علاوه بر او شخصیت‌های سرشناس دیگری چون صابر همدانی (عارف و غزل‌سرای اواخر قرن ۱۳ خورشیدی)، صادق سرمد (شاعر، روزنامه‌نگار، حقوقدان اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴)، وحید دستگردی (شاعر، محقق و آزادیخواه دوره مشروطیت)، محمدهاشم افضل‌العلماء، شمس‌العلمای محلاتی، محمد ثانی خوانساری، سلیمی قلم، شیخ مجد رازی، ادیب پیشاوری، علی دشتی، عمادالکتاب، دکتر جعفر شهیدی و شهدای ۱۶ آذر (شهدای دانشجویی تهاجم عوامل حکومت پهلوی به دانشگاه) در اینجا مدفون هستند.

مزار تعدادی از فداکاران دفاع از کشور در جنگ تحمیلی عراق نیز به‌طور پراکنده در گوشه و کنار به‌چشم می‌خورد. تیمور تاش و داور از عوامل پهلوی اول که در برانداختن قاجارها و رساندن وی به سلطنت نقش مهم داشتند، تقی ارانی (از سران حزب توده در ارتش)، حسن تقی‌زاده و فضل... زاهدی از عوامل و سهراب دیا از بستگان پهلوی دوم نیز در اینجا مدفون

هستند. در فاصله چند متر از ضلع جنوبی این گورستان، مسجد بزرگ فیروزآبادی قرار گرفته که بخشی از آن به دفن مردگان اختصاص دارد. با توجه به کراهت دفن در مساجد، بسیار احتمال می‌رود که این فضا نیز جزئی از گورستان باشد. در این قسمت نیز بزرگانی چون آیت‌ا... فیروزآبادی (از همراهان مدرس و نماینده مجلس شورای ملی) و جلال آل‌احمد مدفون هستند.

گورستان فضایی است که به یک انسان منتسب می‌شود و طول دوران زندگی وی خاطرات و یادها در آن به نشانه‌ای فیزیکی تبدیل می‌شود. از این رو، مکان خصلت انسانی یافته و تشخیص می‌یابد. در چنین شرایطی رابطه فرد با گورستان تبدیل به رابطه میان انسان و انسان می‌شود و آن‌که در زیر خاک آرمیده است، مخاطب قرار می‌گیرد. مزار عموم مردم، شخصیت‌های مقدس، قهرمانان ملی، هنرمندان و غیره، هر یک کیفیت متفاوتی از فضای گورستانی را ایجاد می‌کنند و بنابراین ویژگی دفن‌شدگان و آنچه در این فضاها اتفاق می‌افتد، معانی متفاوتی می‌یابد. وقتی در گورستان شخصیتی شناخته شده برای یک جامعه به خاک سپرده شده است، رابطه انسانی میان فرد و مکان تبدیل به یک تجربه نسبتاً مشترک اجتماعی می‌شود. افراد جامعه با حضور در این فضا با فردی که همه او را می‌شناسند رابطه برقرار می‌کنند. هرچند این رابطه در هر مورد، شخصی است اما وجه قابل توجهی از اشتراک را با خود دارد. مطالعات نشان می‌دهد که حضور یک شخصیت شناخته شده اجتماعی در یک گورستان وجود این فضا را در میان یک پهنه مسکونی و در آنجا که جریان زندگی روزمره جاری است، پذیرا کرده است و در اغلب موارد این شرایط نام مکان از واژه عام گورستان به اسم خاص تغییر یافته و به نام آن شخص شناخته شده است (اسمعیلی، ۱۳۸۸: ۳۲). تسمیه دو گورستان مورد بحث به نام دو تن از معروف‌ترین رجال مدفون در آن دلیل روشنی از این موضوع است. جدای از نقش هویت بخشی ملی گورستان‌های امامزاده عبدا... و ابن‌بابویه به دلیل پیوند و ارتباط روحی و قلبی مردم به شخصیت‌های سرشناس ملی و مذهبی، این دو، نوعی هویت محله‌ای نیز را نیز به ساکنان شناسانده‌اند. طی دهه‌ها و شاید قرون محلات پیرامون به نام این رجال شناخته شده و ساکنان هویت محله‌ای خود را با توجه به آنان باز می‌شناسند.

این گورستان‌ها را باید به سبب ایفای نقشی پایدار در اجتماع دیروز و امروز در دسته مناظر اصیل تداوم یافته به‌شمار آورد. این مکان‌ها به‌عنوان مناظر خاطره‌انگیز نقش اصلی در حفظ یاد و نام گذشتگان و مردگان دارند. این مناظر از نقش اجتماعی در زندگی روزمره برخوردارند.

موجبات تقویت تعاملات اجتماعی را در فضایی با بار خاطراتی قوی فراهم می‌آورند. هویت ملی و خانوادگی را گوشزد می‌کنند و جنبه‌های مهمی از ریشه‌های قومی و فرهنگی مردمان یک جامعه و کشور را خاطرنشان می‌سازند (فیضی و رزاقی‌اصل، ۱۳۸۸: ۲۰). این گورستان‌ها جایگاه تدفین مردگان و نام و خاطرات آنها محسوب می‌شوند و از این‌رو یادآور خاطراتی هستند که حس تعلق به مکان را تقویت می‌نماید. یکی از عواملی که خاطره‌انگیزی یک گورستان را سبب می‌شود، نقش انگیزی و برانگیخته‌شدن احساسات و عواطف مردم در آن است که به مفهوم وجود عملکردها، مفاهیم و ویژگی‌های کالبدی مشخص و متمایزی است که منظر یک گورستان دارا بوده و به راحتی در ذهن نقش می‌بندد. عامل دیگر به امکان دخل و تصرف مردم در شکل‌دهی به منظر گورستان مرتبط است. به این معنا که شهروندان با حضور در گورستان ضمن یادآوری خاطرات و نام و یاد رفتگان، خود به نگهداری از قبرها و محیط اطراف می‌پردازند چنان‌که حضور گل‌ها و گلاب‌پاشی، طرح سنگ‌قبرهای متفاوت و شست و شوی دایمی آنها از مظاهر چنین رویکردی است.

فضاهای دیرپا و عناصر تاریخی درون یک شهر نه تنها خود از طریق نشانه‌ها، روایت‌کننده یک تاریخ و شکل‌دهنده به یک خاطره جمعی هستند بلکه بستر مکانی و عینی روایت‌هایی هستند که از طریق شیوه‌های دیگر ابزار ارتباطی همچون روایت شفاهی منتقل می‌شوند. این روایت‌ها با اتصال به این مکان‌ها به صورت یک صحنه مکانمند و دارای نشانه‌های مرئی بازسازی شده و در خاطره نسل‌های آتی ثبت می‌شوند. گورستان‌ها فضاهای دیرپای شهری هستند که می‌توان از طریق آنها بخشی از تاریخ یک شهر را شناخت و زمان تاریخی را در آنها تجربه کرد. همه عشق‌ها، محبت‌ها، شادکامی‌ها، رنج‌ها، موفقیت‌ها و کامیابی‌های گذشته و پیوند و ارتباط نسل کنونی با نیاکان در این گورها هویدا می‌گردد. آنها گنجینه‌ای از تاریخ هستند و چیزهای زیادی از جامعه و فرهنگ به ما می‌گویند. گورستان‌ها می‌توانند اطلاعات زیادی در باره رویدادهای تاریخی، الگوهای زندگی، رسومات و شجره‌نامه‌ها ارائه دهند. بسیاری از اطلاعات تاریخی مربوط به شخصیت‌ها و رویدادهای شهری نیز از سنگ‌نبشته‌ها و لوح‌های پیدا شده از زیر خاک به دست آمده که نمونه‌ای از آن در خصوص شیخ صدوق پیشتر مورد اشاره قرار گرفت.

گورستان‌ها عناصری بسیار اثرگذار در شبکه نمادین شهر هستند که بایستی در پیوند با ساختار و سازمان فضایی شهر و محله باشند در حالی که متأسفانه اکنون به صورت عناصری زائد و

حاشیه‌ای نمود پیدا کرده‌اند. این فضاهاى نمادین از قابلیتى برخوردارند که انسان بتواند با حرکت و گشت و گذار در آنها به دیالوگ نمادینى دست بزند که به کشف عقاید، عواطف، رؤیاهای، و تخیلات گذشتگان در معنایی در فراسوی فضا منجر گردد. نشانه‌ها و نمادها در گورستان شامل چیدمان و ساختار فضایی از یک طرف و نقوش و نگاره‌ها از طرف دیگر در برگیرنده مفاهیم اصلی نهفته در آن مکان هستند. تنه سنگی که به زیبایی تراش یافته (هنر مجسمه‌سازی)، سروده‌ای که بر آن نقش بسته (ادبیات) و از مرگ و زندگانی می‌گوید (جهانبینی) و مقبره‌ها (معماری) همگی نشانه‌های فرهنگی هستند که در گورستان وجود دارند (حقیر و شوهانی‌زاده، ۱۳۸۸ : ۸۴). گرچه در جوامع اسلامی به لحاظ کراهت چهره‌نگاری و پیکرتراشی انسان، گیاهان و حیوانات، ذوق و هنر ایرانی در این زمینه چون ممالک مسیحی نشین و سرزمین‌های قلمرو دین بودا، شکوفا نشده و جلوه‌هایی از این هنر در قبرستان‌ها مشهود نیست، اما جملات منظوم و غیر منظوم نگارش یافته بر روی سنگ قبور، بخشی از ادبیات عرفانی ایران زمین را به نمایش می‌گذارد. بسیاری از این اشعار که سروده افراد گمنام است در کتاب‌ها و مجلّات نیامده‌اند. بنابراین سنگ‌نوشته‌های قبرستان گنجینه‌ای از ادبیات غیرمکتوب پارسی هستند. جملات عرفانی و بسیاری از کلام‌های نغز نوشته شده بر روی قبور، آدمی را به تفکر وامی‌دارند و حقیقتاً عبرت‌آموز هستند. سروده‌هایی در مقام مادر و پدر، نکوهش جاه و جلال دنیا، تزیّن به فتوت، جوانمردی، گذشت، فروتنی و سایر صفات حسنه و تبری از صفات و خصایص پست به‌وفور بر روی قبور به‌چشم می‌خورند. بخشی از گورستان امامزاده عبدا... و به شکل متمرکز در مجاورت ضلع شرقی بقعه، مدفن خانوارها و رجال نامی زمان قاجار است که از روی القابی که حکومت وقت به آنان داده (فروخته) نمایان است. از جمله این القاب می‌توان به: صدیق‌الممالک، سلطان‌الواعظین، فخرالسلطنه، زعیم‌الدوله، نشاط‌الدوله، منصورالممالک، اعتلاء‌الدوله، ترجمان‌الدوله، معزالسلطنه، مشیرالدوله، فهیم‌السلطنه، افتخارالملک و مجدالسلطان اشاره کرد. نام‌ها و پسوندهای مکانی روی قبرها نیز منعکس‌کننده پراکندگی‌های قومی گذشته و ارتباطات فضایی سکونتگاه‌ها با یک کانون معین می‌باشند.

گذر در گورستان از جنبه‌های فردی (اخلاقی و تربیتی) نیز اهمیت داشته و توصیه بزرگان و پیشوایان دینی نیز رفتن به این اماکن و عبرت‌آموزی از سرگذشت خفتگان در خاک است. گورستان‌هایی که در قلب محلات قرار گرفته‌اند کارکردی فرهنگی از این قسم ارائه می‌نمایند.

هر رهگذر و شهروندی بر حسب اتفاق هرازگاهی گذارش به این فضاها می‌افتد و نگاهش به مزار خفتگان خاموشی که بسیاری در دوران حیات واجد شوکت و مکنت و قدرت بوده‌اند، می‌تواند آموزنده باشد. در قبرستان‌ها مزار شخصیت‌های تاثیرگذار، مبارزان وطن، ایثارگران، قهرمانان ملی، خادمین، عرفا، نوابغ، بزرگان، عالمان و دانشمندان را در کنار مزارستمرگان، گمراهان و دنیاطلبان می‌بینیم. چه بسیار مردان و زنانی که مردم حتی پس از مرگ نیز پروانه‌وار به گرد مزارشان جمع می‌آیند و برایشان طلب غفران و علو درجات می‌کنند و چه بسیار کسان دیگری که از جاه و جلال دنیا، جز قبری منزوی و خلوت برایشان باقی نمانده و کسی را نیز به آن کاری و یادی نیست.

بنابر گفتار پیشوایان دینی یکی از عوامل کاهنده حرص و آز و تعدیل آن در مسیر سعادت و کمال، رفتن به وادی خاموشان است که در آن بزرگان و قدرتمندان و ثروتمندان جهان با یک لباس سفید هم شکل آرمیده‌اند و چیزی جز کفن همراه خود نبرده‌اند. گفتارهای زیر از پیامبر اعظم^(ص) دلیل این مدعاست:

- قبور مسلمانان و شهیدان را زیارت کنید، زیرا زیارت، دل‌ها را نرم و دیدگان را اشکبار می‌سازد و آخرت را به خاطر می‌آورد (کنز العمال، ج ۱۵، حدیث ۴۲۵۵۵).
- گور مردگان را زیارت کنید زیرا آخرت را به یاد شما می‌آورد (صحیح مسلم، ج ۲، ص ۶۷۱).
- قبور را زیارت کنید زیرا برای شما آموزنده است (وسائل الشیعه، ج ۱۰، باب ۴۴ از ابواب مزار، حدیث ۲).

در نهج‌البلاغه نیز زیارت قبور از عوامل باز داشتن انسان از بازی‌های دنیوی (نهج‌البلاغه، ۶۶)، مانع دست زدن به کارهای زشت و ناروا (همان: ۹۲)، باعث انجام دادن اعمال و کردار نیک (همان: ۳۶۴)، سبب بی‌رغبتی و کم‌خشنودی از دنیا (همان: ۴۲۳) و زمینه‌ساز عبرت‌آموزی (همان: ۲۵۲) ذکر شده است.

گورستان‌ها مبنایی برای حفظ و پایداری رسومات اجتماعی هستند. رفتن به سر مزار بستگان و دوستان، از گذشته جزئی از زندگی اجتماعی مردم بوده است. در رسومات دیرپای ایرانی و اسلامی، در عصرگاهان پنجشنبه یا مناسبت‌های خاصی چون روز آخر سال یا هنگام اعیاد اسلامی قربان، غدیر و فطر و به‌خصوص در مواقعی چون شهادت حضرت امام علی^(ع) و

عاشورای حسینی، بسیاری رفتن به مزار بستگان و نیاکان را ضروری می‌دانند. از این‌رو، گورستان‌های متروکه در این هنگام پذیرای عده زیادی بوده و این عمل به‌صورت عنصری از فرهنگ درآمده است. دستجات عزاداری شهر از گذشته در ایام سوگواری محرم با آداب خاصی در این اماکن حضور می‌یابند و ادبیات ویژه‌ای نیز در مرثیه‌سرایی در این اماکن شکل گرفته است. خیرات و نذورات بر مردگان از جمله رسومات برگرفته از اعتقادات اسلامی است که به صورت الگویی از رفتارهای اجتماعی در قبرستان‌ها پایدار مانده است. بسیاری از واردشوندگان به سر مزارات ظرفی از طعام (شیرینی، شکلات، حلوا و غیره) در دست دارند و با خوراندن آن، استدعای قرائت فاتحه برای شخص منظور می‌نمایند. حفظ این رسومات ارزشمند و ریشه‌دار در حقیقت پاسداشت فرهنگ کهن ایرانی - اسلامی جامعه است که بی‌وجود عامل مسبب آن یعنی مزار، ناممکن می‌نماید.

در میان حدود ۵۵۰ مقبره‌ها و آرامگاه‌های مخروبه امامزاده عبدا... (تولیت آستان، ۱۳۹۴)، برخی مانند مقبره نظام‌السلطنه مافی، خاندان پورممتاز، ضرغام‌السلطنه، مفخم‌الدوله و صولت‌الدوله قشقایی به لحاظ معماری ارزشمند بوده و از میراث فرهنگی ثبت‌شده کشور می‌باشند.

شکل ۲. نمونه‌ای از معدود آرامگاه‌های واجد ارزش معماری در گورستان امامزاده عبدا...

مشکلات منبعث از گورستان‌های متروکه

گورستان‌های متروکه در ایجاد احساس ناامنی برای شهروندان نقش دارند. هراس از قبر و جنازه پدیده‌ای تقریباً جهان‌شمول است (لمب^۱، ۱۹۱۵). محصور بودن، خلوت بودن در اغلب اوقات روز و نبود هیچ‌گونه مراجعه‌ای در شب، نبود روشنایی کافی و تاریکی بسیاری از قسمت‌ها در هنگام شب و امکان پناه‌گرفتن و مخفی شدن و وجود مقبره‌های متعدد با درب‌ها و پنجره‌های شکسته، قبرستان‌های متروکه را به جولانگاه معتادان و ولگردان اجتماع تبدیل کرده است. منظره استعمال مواد مخدر، چیز غریب و نادری نیست. عموم خادمان گورستان و ساکنان اطراف از این موضوع در رنج هستند. رفتن به قبرستان در هنگام شب گذشته از این‌که از نظر شرع کراهت دارد، برای بیشتر مردم دلهره‌آور است. بسیاری از شهروندان حتی در قلب محلات مسکونی از عبور پیاده در کنار دیوار قبرستان نیز هراس دارند. حتی بعضی مسیر حرکت خود را طولانی می‌کنند تا از کنار قبرستان عبور نمایند. این موضوع قبرستان را به مکانی امن برای کجروهای اجتماع و پایگاهی برای طراحی و اعمال جرایمی چون پخش مواد مخدر، فساد، سرقت و استعمال مواد مخدر مبدل می‌سازد. در مطالعه انجام شده ۸۴ درصد ساکنان اطراف قبرستان از این موضوع در اضطراب به‌سر می‌بردند. پشت دیوارها و نرده‌های مجاور معابر و خیابان‌های دسترسی محلی جای امنی برای پناه‌گرفتن و پابیدن خانه‌های اطراف است تا در صورت فراهم شدن شرایط، نقشه سرقت از خودروها و خانه‌ها عملی شود و فرد به سرعت از دیوار و نرده‌ها بالا رفته و با پریدن به داخل قبرستان در محیط تاریک متواری گردد. اقدامات انتظامی در این زمینه بسیار پرهزینه بوده و از این رو چنان‌که باید صورت نگرفته است. گورستان امامزاده عبدا... تنها دو نفر نیروی انتظامی بازنشسته را در استخدام دارد که آنها نیز تنها در اوقات روز حضور دارند. وسعت فضا و نبود امکانات فیزیکی حفاظتی و امنیتی چون نور و روشنایی در شب و یا امکانات تصویربرداری و کنترل از دور، حتی در مواقع عادی روز نیز این فضاها را هراس‌آور و ناامن ساخته‌اند. کجروهای اجتماع، تجهیزات روشنایی را تخریب و سرقت می‌کنند تا در

1 . Robert Lamb

فرصت تاریکی بهتر بتوانند از پلیس بگریزند. در گورستان امامزاده عبدا... حتی در و پنجره و اشیاء و مصالح مقبره‌ها نیز هدف دستبرد قرار گرفته‌اند.

مشکلات محیطزیست از مسائل دیگر قبرستان‌های متروکه است. بسیاری جاها به محل زندگی و تکثیر حیوانات موزی (موش) تبدیل شده است. این محیط‌ها چون پارک‌های شهری، پارکبان و مامور ندارند. معدود نیروهای خدماتی که در این گورستان‌ها به‌کار گرفته می‌شوند از عهده انجام کامل کارها بر نمی‌آیند و به تناسب فضا، نیروها و امکانات خدماتی، نظافتی برای آنها در نظر گرفته نشده و تدارک و برنامه‌ریزی دقیق و کاملی نیز در نظافت و سایر امور خدماتی آنها اندیشیده نشده است. گورستان امامزاده عبدا... تنها از ۴ پارکبان و نظافتچی استفاده می‌کند که حوزه کار آنها فقط ساختمان بقعه و محوطه محدود جلو آن است. حواشی قبرستان به زباله‌دانی تبدیل شده و در هر جا تلباری از زباله به‌چشم می‌خورد. همه چیز از کیسه‌های پلاستیکی تا بطری‌های خالی، اجزاء غیر قابل بازیافت خودرو، جعبه‌ها و گلدان‌های شکسته، لاستیک، چوب و شاخه‌های درختان، نخاله‌های ساختمانی و غیره، در این زباله‌ها به‌چشم می‌خورد. بسیاری از مقبره‌های گورستان امامزاده عبدا... با سقف‌ها و دیوارهای فرو ریخته، در و پنجره‌های سرقت شده و شیشه‌های شکسته، حالت زباله‌دان پیدا کرده‌اند. خاکروبه، نخاله‌های ساختمانی، چوب و تخته‌های موربانه زده، بطری‌های خالی، گلدان‌های خرد شده و حتی مدفوع انسان و حیوان، محیطی آلوده و منزجرکننده را به نمایش می‌گذارند. در پای دیوارها و داخل برخی مقبره‌ها ولگردان و معتادان آتش روشن کرده و دیوارهایی دودزده با تلباری از خاکستر را در انظار قرار داده‌اند.

با وجود ظرفیت بالقوه فوق‌العاده‌ای که این فضای وسیع با زمین حاصلخیز و سفره‌های آب زیرزمینی شیرین و غنی ارائه می‌دهد، فضای سبز آن نیز وضعیت بسیار نابسامان و نامطلوب دارد. نه تنها اقدامی در توسعه فضای سبز صورت نمی‌گیرد بلکه فضای سبز مختصر موجود هم در حال انقراض است. به‌وفور می‌توان درختانی مشاهده کرد که در اثر عدم رسیدگی خشک شده‌اند. در عوض گل و گیاهان زینتی، علف‌های هرزی در گوشه و کنار دیده می‌شوند که دوره حیات اغلب آنها تنها منحصر به چند هفته اول بهار است.

فضای داخلی گورستان‌ها در وضعیت موجود به جای آنکه آدمی را به خود جذب کرده و به اندیشه در مبداء و معاد وادارد به جز در مساحتی محدود در اطراف بقعه، فضایی مضمزکننده و

نازیا عرضه می‌دارند که هر کس از آن گریزان است و رغبتی به وقوف ندارد و مگر بر حسب اضطرار دقایقی بیش تحمل نمی‌کند. این‌ها منظر شهری را بی‌نهایت زشت جلوه می‌دهند. در این دو گورستان و به‌ویژه در امامزاده عبدا... مقبره‌های مخروبه با سقف‌های در حال فروریزی و دیوارهای درحال تخریب، منظر محله را بی‌نهایت زشت و غیرجذاب ساخته‌اند. در ابن‌بابویه گرچه غالب مقبره‌ها در اقدامات شهرداری در دهه ۱۳۷۰، تخریب شده‌اند اما معدود مقبره‌های موجود و دیوارهای محصورکننده قبرستان، از داخل منظری زنده ارائه می‌نمایند. هرآینه امکان ریزش سقف و دیوار مقبره‌ها، خطرات جانی پیش روی مراجعه‌کنندگان قرار می‌دهد. در گورستان امامزاده عبدا... جز تعدادی معدود، ساختمان مقبره‌ها و آرامگاه‌های خانوادگی همه فرسوده و دیوارهای خشت و گلی و سقف‌های چوبی موربانه‌زده آنها اغلب در حال تخریب به نظر می‌رسند. به‌نظر می‌رسد در برخی مقبره‌ها سال‌هاست کسی از بستگان وارد نشده و شاید به دلیل احتمال خطر جانی در اثر فروریزی جرات ورود نداشته است. شهرداری نیز از نوسازی و مرمت مقبره‌ها شدیداً ممانعت به عمل می‌آورد.

شکل ۳. گورستان‌های مورد مطالعه با وجود ظرفیت بالقوه فراوان برای ایجاد فضای سبز شهری، با ساختمان‌های مخروبه و پوشش سبز روبه‌زوال، منظری مشمئزکننده برای شهر بوجود آورده‌اند

گورستانها ارزش املاک پیرامون را پایین می‌آورند. قیمت زمین با کاربری مسکونی در قطعات بلافصل گورستان تا ۵۰ درصد پایین‌تر است و حتی با این قیمت نیز این زمینها خریدار ندارند و به‌ندرت مورد معامله قرار می‌گیرند. در جایی نیز که معبر یا فضای بازی میان قطعات ساختمانی و گورستان فاصله انداخته، قیمت‌ها تا ۳۰ درصد از قیمت معمول اراضی پایین‌تر است. تولیدکنندگان مسکن رغبت چندانی به نوسازی بافت‌های فرسوده بلافصل قبرستان نشان نمی‌دهند زیرا ارزش افزوده تولیدی در این طرح‌ها پایین است. نوسازی بافت‌های فرسوده از دغدغه‌های بزرگ متولیان شهری است و قبرستان متروکه در این کار اختلال ایجاد می‌کنند.

نبود فضای پارک برای خودروها، یک مشکل اساسی برای خانواده‌هایی است که هرازگاه برای سرزدن به مزار بستگان خود به این گورستانها مراجعه می‌نمایند. این کار بنا به سنت معمولاً در عصرگاهان پنج‌شنبه یا صبح‌های جمعه و در مناسبت‌های خاص صورت گرفته و البته نبود احساس امنیت نیز در عدم مراجعه در اوقاتی جز این تاثیر دارد. در صورت موفقیت در پارک خودرو، فاصله زیاد محل پارک یا محل پیاده شدن از وسایل نقلیه عمومی تا محل قبورکه تا ۵۰۰ متر هم می‌رسد و باید از مسیرهای نامسطح میان قبور صورت گیرد، برای اغلب افراد دشوار و برای بسیاری ناممکن است. تقریباً تمامی افراد مورد پرسش، پارک خودرو و حدود ۶۵ درصد فاصله زیاد تا قبور را مشکلاتی می‌دانستند که در کاهش دفعات مراجعه و انگیزه این کار مؤثر بوده است.

نتیجه‌گیری

یکی از بزرگ‌ترین دارایی‌های هر شهری، زمین‌های آن هستند. زمین‌های گورستانهای متروکه با برنامه‌ریزی بر روی آنها در بسیاری از نقاط جهان توانسته‌اند هم به لحاظ فرهنگی و اجتماعی و همه به لحاظ ظرفیت بالقوه‌ای که برای ایجاد خدمات و تسهیلات مورد نیاز زندگی شهری ایجاد کرده‌اند، از گنجینه‌های شهری محسوب شوند و این چیزی است که در مورد گورستانهای شهری نه تنها محقق نشده بلکه وجه مشکل‌آفرین و منفی وجود گورستانها در شهر جلوه بیشتری از جهات مثبت وجودی آنها یافته است.

آنچه درخصوص گورستان‌های متروکه مورد بحث در شهری مصداق دارد، غفلت از برنامه‌ریزی برای بهسازی و سامان بخشی به آنها در جهت نیازهای شهر و شهروندان و رفع مشکلات منبعث از آنها نبوده بلکه بیش از هر چیز چالش‌ها و عدم همسویی و هم‌افزایی لازم میان برخی دستگاه‌ها از یک طرف و نبود منابع مالی و اعتبار کافی از سوی دیگر بوده است. این چالش‌ها سبب شده که اقدامات اساسی برای تهیه یک طرح کامل مطالعه شده در جهت ساماندهی به این فضاها و بهسازی آنها صورت نگیرد و از این‌رو اگر کارهای مختصری هم انجام شده، منحصر به اقدامات مقطعی مبتنی بر تصمیمات فی‌البدایه‌ای بوده که اغلب به دهه ۱۳۷۰ و تخریب برخی آرامگاه‌ها منحصر شده و از آن پس نیز کارهای محدودی از این سنخ در گوشه و کنار صورت پذیرفته است که هیچیک در قالب طرح‌های همه‌جانبه از پیش اندیشیده نبوده است. چالش اساسی میان اداره اوقاف و امور خیریه و شهرداری وجود دارد. تولیت هر کدام از گورستان‌ها به‌عنوان نماینده اداره اوقاف سعی در حفظ وضع موجود مقبره‌ها و اصرار بر دفن با هدف بهره‌گیری از درآمدهای مربوط دارد. بسیاری از قطعات جهت دفن از سال‌ها قبل توسط افرادی خریداری و ذخیره شده‌اند و آنچه بر وفق مراد اداره اوقاف است، واگذاری این قطعات و دریافت مبالغی است که به اظهار خودشان حدود ۳۰ میلیون تومان برای هر دفن است (هر چند شواهد مربوط حاکی از مبالغی بیش از این‌ها دارد). دفن نه تنها مشکلی بر مشکلات موجود اضافه می‌کند، بلکه درآمدهای حاصله هم به هیچ‌وجه برای رسیدگی به وضع موجود این فضاها نیز کافی نیست. شهرداری نیز وضعیت فعلی را نابهنجار و نامتناسب تلقی کرده و صرف هزینه در شرایط موجود را هدر دادن منابع مالی تلقی می‌کند و تنها در صورت در دست گرفتن مدیریت و اختیار برنامه‌ریزی این فضاها، و همسویی و توافق دستگاه‌های مسئول در تهیه و اجرای یک طرح دقیق و همه‌جانبه حاضر به ورود به قضیه است. تامین امنیت هم در شرایط موجود میسر نیست. البته دخالت در این فضاها به یقین چالش‌هایی را با مالکان آرامگاه‌ها و وابستگان قبور بوجود خواهد آورد و مستلزم پیچیدگی‌های شرعی و حقوقی خواهد بود اما تمامی این‌ها با توجه به تسهیلات قانونی موجود برای مدیریت شهری و پویایی فقه شیعی در خصوص مصالح عمومی جامعه قابل حل خواهند بود. چنان‌که در موارد مشابه مانند قبرستان‌های پیرامون آستانه حضرت عبدالعظیم، مسائل حقوقی و شرعی برطرف گردیده و فضاهای مشابه تا حدود زیادی بهسازی شده و در حیّز انتفاع شهری قرار گرفته‌اند.

برنامه‌ریزی صحیح بهینه‌سازی گورستان‌های متروکه ضمن حفظ میراث‌های ماندگار گورستان‌ها، آنها را به فضاهایی جذاب، سالم و بانشاط تبدیل خواهد ساخت تا به‌جای ایجاد ناامنی، منظر بد و بی‌استفاده، ارائه دهنده خدمات فرهنگی، رفاهی و اجتماعی به شهروندان باشند.

کتابشناسی

۱. آقاجانیگلو، عماد (۱۳۸۸)، بررسی گورستان از منظرهای متنوع شهرشناسی. اندیشه ایرانشهر، شماره ۱۳؛
۲. اسمعیلی، شبنم‌السادات (۱۳۸۸)، نگاهی به فضای گورستان از منظر انسان‌شناسی مکان. اندیشه ایرانشهر، شماره ۱۳؛
۳. اصلانی، مختار (۱۳۹۱)، دولت‌های شیعی در ایران. مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه. مندرج در درگاه اندیشه قم به نشانی : <http://www.andisheqom.com>؛
۴. اهلرز، اکارت (۱۳۷۳)، شهرشرق اسلامی: مدل و واقعیت. ترجمه مصطفی مؤمنی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۲؛
۵. پایگاه اطلاع‌رسانی امامزاده‌های شهر تهران (۱۳۹۱/۱/۸). به نشانی : www.emamzadeha.ir؛
۶. پایگاه تخصصی اطلاع‌رسانی امامزاده‌ها (۱۳۹۱/۱/۹). به نشانی: <http://www.imamzadeh.persianguides.org>
۷. تولایی، نسربین (۱۳۸۲)، نقش مذهب در شکل‌گیری فضای جغرافیایی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۶۹، تابستان؛
۸. حاجی‌پور، خلیل (۱۳۸۸)، طرح موضوعات پژوهشی در حوزه شهر و گورستان. اندیشه ایرانشهر، شماره ۱۳؛
۹. حقیر، سعید و یلدا شوهرانی‌زاده (۱۳۹۰)، چگونگی ارتقاء جایگاه گورستان‌ها در جوانب فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار شهری. فصلنامه باغ نظر، شماره ۱۷: ۹۴-۸۱؛
۱۰. رضوانی، آریتا (۱۳۷۴)، تخت پولاد: قیرستان تاریخی اصفهان. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. سازمان میراث فرهنگی. بم؛
۱۱. زنگنه، ابراهیم (۱۳۷۳)، مزارات ایران. مجله مشکوه، شماره ۴۳..
۱۲. شکویی، حسین (۱۳۷۲)، جغرافیا و مذهب. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۰.
۱۳. فیضی، محسن و سینا رزاقی‌اصل (۱۳۸۸)، گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی. اندیشه ایرانشهر، شماره ۱۳؛
۱۴. کاظمی، انی (۱۳۹۰/۵/۲۰)، گورستان ابن‌بابویه : <http://turism.tarikhema.ir>؛
۱۵. کریمان، حسین (۱۳۵۴)، ری باستان. انتشارات دانشگاه ملی ایران؛
۱۶. کنگ، لیلی (۱۳۷۷)، نگرش‌ها و دورنماهایی از جغرافیا و مذهب. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی؛ شماره ۴۹ و ۵۰؛
۱۷. مکتب اسلام - مجله (۱۳۷۹)، تاریخ و هایت. سال چهارم، شماره ۳؛

۱۸. مختاری ملک‌آبادی، رضا (۱۳۹۲)، بررسی تحلیلی تطبیقی نمادهای هویت‌بخش شهری (مورد مطالعه: شهر اصفهان). نشریه مطالعات محیطی، دوره ۲، شماره ۸؛
۱۹. متقی هندی (۹۷۵-۸۸۸ق). کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال؛
۲۰. نهج البلاغه. ترجمه سیدجعفر شهیدی (۱۳۶۸)، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی؛

21. Chris, C (1994), Introduction to Geography and Religion;
 22. <http://rasekhoon.net/Article/Print-56845.aspx-1391/1/6>;
 23. Field, David, Jenny Hockey, and Neil Small, eds (1997), Death, Gender, and Ethnicity. London: Routledge;
 24. Jason Church (2014), Modern Problems in Historic Cemeteries. International Cemetery Preservation Summit, April 8-10, 2014 Niagara Falls, NY;
 25. Lamb, Robert (2015), What makes graveyards scary? /science-vs-myth/afterlife/scary-graveyard.htm;
 26. Mumford, Lewis (1961), The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1961;
 27. Texas Historical Commission (2011), PRESERVING HISTORIC CEMETERIES TEXAS PRESERVATION GUIDELINE;
 28. theguardian (2015), Death in the city: What Happens When All Our Cemeteries Are Full? <http://www.theguardian.com/cities/2015/jan/21/death-in-the-city>.